

Comunicação, Cultura e Mídias Sociais

Maria Immacolata Vassallo de Lopes
Margarida Maria Krohling Kunsch
(organizadoras)

Medios sociais e ensaio documental feminista

MARGARITA LEDO ANDIÓN¹

“Conectadas pero segregadas”, unha idea reactiva da cineasta, escritora e investigadora Ursula Biemann condúcenos ao estudo do uso das redes sociais desde unha perspectiva de xénero, e a localizar nun percurso de tres décadas a pasaxe dende determinadas prácticas e actitudes que a penas experimentaban con ou instrumentalizaban as redes, cara a incorporación consciente das mesmas para fins expresivos, organizativos e comunicativos, é dicir, de intercambio con respecto a fins, reelaborado aquel antigo rol de “organizadores colectivos”. No que esta autora, a Biemann, acostuma a definir como un discurso en torno ao traballo migrante (entre España e Marrocos, entre México e USA, no Sahara e na Ucraína, do Leste cara ao Oeste...) entrelázanse algunhas constantes que teñen a ver coas “tecnoloxías do corpo” e, singularmente, con outro modo de pensar a produción colaborativa do coñecemento a traveso da obra artística, a recepción colaborativa e ese paso, tan reclamado, do usuario pechado en si mesmo que devén un axente de empoderamento. Recuperar, resignificar e, outra volta, facer circular, desde un compromiso compartido, é a fasquía contemporánea que define, en tanto espazos de cultura, os Medios sociais.

1. Doutora en Ciencias da Información pola Universitat Autònoma de Barcelona e Catedrática de Comunicación Audiovisual e Publicidade na Universidade de Santiago de Compostela, dirixe o Grupo de Estudos Audiovisuais e o proxecto de I+D+i *Towards the European Digital Space. The role of small cinemas in original versión* (CSO2012-35784). Os seus estudos en torno da imaxe documental fotográfica e cinematográfica reflíctense en obras como *Cine de fotógrafos* (2005). Cineasta e escritora, entre os seus filmes figuran *Santa Liberdade* (2004), *Liste, pronunciado Líster* (2007) ou a ficción *A cicatriz branca* (2012). Preside a Asociación galega de investigadores e investigadoras en comunicación, AGACOM; a Federación lusófona de ciencias da comunicación, LUSOCOM, e é vicepresidenta primeira da Asociación española de investigación en comunicación, AEIC así como da AssIBERCOM.

For no campo da investigación, for no da formación para activar o uso acaído e, obviamente, creativo das TIC, o traballo en rede, que está na cerna dos Medios sociais, entrou na esfera pública como modalidade de relación persoal e grupal, a través da reactualización do pensamento que engarza o activismo co coñecemento, a política cotián coa ocupación crítica de espazos de empoderamento. Das propostas artísticas ate as académicas, un termo, AXENCIAMENTO, é dicir, capacidade de actuar para xestionar o debate e a transformación social, ten cada vez máis a marca colaborativa coa notación “On line”. Secomasí, talvez anuncie un modelo diferente do outrora denominado participativo, matiz que radica –seguimos a Anagramática do proxecto Subtramas– en que non se parte de estruturas predefinidas. Á vista, tamén, eses conflitos sintomáticos que cada proceso xera. Para a súa posta en relación, iremos cara ao *backstage* académico, observaremos algunhas prácticas significativas, relataremos un dos conflitos como peza de aprendizaxe -nin todo é glamuroso no mundo das TIC- e como proposta, iremos recuperar a esperanza á volta do ensaio documental feminista.

Na derradeira entrevista a Stuart Hall (setembro 2013), o teórico-organizador, activista fala de pensamento útil (fronte do grande pensamento da Escola de Frankfurt, por exemplo), fala da Cultura coma un operador que atravesas todas as disciplinas – as humanistas, as sociais e mesmo as tecnolóxicas – e que intervén nas transformacións intelectuais e éticas dun tempo determinado; remarca a necesidade de tomar conciencia das posibilidades da acción e descúlpase – mentres reconece que non hai desculpa posíbel – por ter botado man dun lugar común, dun estereotipo en que dixo, hai ben anos, que o Feminismo irrumpira – nos Cultural Studies, CCSS – “as a thief in the night” e como unha amiga lle di que para alén dos valores incorporados – os que configuran o Patriarcado, máxima expresión das relacións de Poder – os actos prácticos condicionan, pesan e por veces teñen máis forza ca o propio pensamento.

Fala, aínda, Stuart Hall, daquel 1964, fai xa 51 anos; da crise do coñecemento convencional (tradicional, aquel que representa un mundo en desaparición) e do emerxencia das identidades, das políticas comunais, da “política dende abaixo” e do estudo do cotián, das vidas, de quen es e do que desexas ti [como muller con posición de clase e como cidadá] en concreto, facer. Non en nome de (as mulleres, a negritude, a comunitas) senón falando por ti que é o que resume na procura do persoal no social.

Imos retornar, xa que logo, a esa ladroa que irrompe no medio e medio da noite e que, en pouco tempo vai trenzando unha rede, un cuarto de seu, transversal, transnacional e transdisciplinar, que se expresa por exemplo na publicación *Feminist Media Studies* (2011) e que co mesmo sentido crítico e ao axexo das mudanzas, nunha sorte de balance e de procura de novos itinerarios, advirte da necesidade de investigar o campo da cibercultura e das políticas dos dixital media, o seu impacto nas mulleres, a caracterización do xénero na comunicación contemporánea e, de modo sobranceiro, o xeito no que as TIC as conectan [ás mulleres].

Reivindicando o entrecruzamento entre académicas, activistas e profesionais, a procura de ferramentas intelectuais e a consciencia da necesidade de facer avanzar tanto a teoría coma o rigor e os matices metodolóxicos, as posicións oriéntanse cara ao discurso das relación opresivas de xénero que o neoliberalismo radicaliza, ou cara ao sexismo – por exemplo nos videoxogos –, co corpo como indicador.

Na pasaxe para as aplicacións do devandito, as organizacións que se definen na relación de “política e feminismo” presentan propostas-tipo para a alfabetización dixital, coma o “Kit da loita na internet”, de ACSUR-LAS SEGOVIAS, nunha iniciativa, *Génere, TIC i activisme*, que visa incorporar ao traballo das axitadoras sociais todas as ferramentas para, citámolas en catalán, “difondre, compartir, escoltar, aprendre, dialogar, traballar en xarxa, fer denúncies i convocatòries a gran escala, difuminant les barres espacials i, fins i tot, les jerarquias”². Un dos materiais de traballo refírese, precisamente, ao Ciberfeminismo e a fenda dixital de xénero, con opinións enfrontadas sobre a mesma e admitindo a súa diminución coa tecnoloxía móbil mentres os exemplos van cara as bloggers, cruciais, din, por exemplo no estoupido e difusión da primavera árabe ou na creba de estereotipos machistas.

No reverso da paisaxe, o que pasou en 2012 e que Michelle Goldberg publica so o título “Feminism’s Toxic Twitter Wars” en *The Nation* o 17 de febreiro de 2014. Naquel verán de 2012 un grupo de blogueiras reúnen no Barnard College para tratar, precisamente, do feminismo On line. Da xuntanza sae o informe “#Femfuture: On line Revolution” onde, por exemplo, as súas autoras (Martin e Valenti) din: “Women of color and other groups are already overlooked for adequate media attention and already struggle disproportionately in this culture of scarcity,”

2. <www.acsur.org>.

Ambas autoras – recolle Golberg – tratan do modo no que o activismo on line visibilizou a particular inxustiza que sofren as mulleres transexuais de cor e congratúlase da habelencia da Internet para facer saber ás feministas brancas da exhibición non consciente dos seus privilexios raciais: “a lot of feminist dialogue online has focused on recognizing the complex ways that privilege shapes our approach to work and community,” E con grande intelixencia, a cronista leva o relato dos feitos cara a cerna de dilemas latentes, aínda pouco aprofundados que, coa rede, pasan a ser evidentes:

The women involved with #Femfuture knew that many would contest at least some of their conclusions. They weren’t prepared, though, for the wave of coruscating anger and contempt that greeted their work. Online, the Barnard group—nine of whom were women of color—was savaged as a cabal of white opportunists. People were upset that the meeting had excluded those who don’t live in New York (Martin and Valenti had no travel budget). There was fury expressed on behalf of everyone—indigenous women, feminist mothers, veterans—whose concerns were not explicitly addressed. Some were outraged that tweets were quoted without the explicit permission of the tweeters. Others were incensed that a report about online feminism left out women who aren’t online. “Where is the space in all of these #femfuture movements for people who don’t have internet access?” tweeted Mikki Kendall, a feminist writer who, months later, would come up with the influential hashtag #solidarityisforwhitewomen.

Desta maneira #Femfuture devén un realizativo do seu propio contradiscurso en que alerta do que xa se anunciara hai décadas: as diferenzas non son reducíbeis ao xénero. O disenso e a crítica aos privilexios das brancas maniféstase ate chegar ao que será cualificado de “ofensas ideolóxicas”, ben lonxe e ben preto das gabanzas que, soamente un ano antes, a critica Emily Nussbaum lle dirixía ao feminismo na blogoesfera no *New York* magazine: “Freed from the boundaries of print, writers could blur the lines between formal and casual writing; between a call to arms, a confession, and a stand-up routine—and this new looseness of form in turn emboldened readers to join in, to take risks in the safety of the shared spotlight.”

Para alén de coñecermos outras facianas do conflito que os Social Media, nunha nova dialéctica do encontro, traen canda si e que nos levan a botar man daquela “politics of location” que, fuxindo de calquera universalismo, a Teresa de Laurentis argumentara e que a segunda e terceira vaga do feminismo trouxera para a tona en que amosou a pluralidade e as visións diferentes atravesadas non soamente polo xénero e o transxénero como pola etnia, en vencello co lugar que ocupa a ideoloxía, a escolla sexual ou a clase social, imos avanzar cara ao concreto ao abeiro de determinadas propostas exemplares.

Do persoal ao político e ate o persoal é político ou, supoño que máis preto do Gramsci e dos CCSS, o persoal no político, escolmamos un par de casos nos que a tecnoloxía é constitutiva, e nos que se engarza a creatividade artística, a pescuda, a conectividade de grupo e a intervención política.

O primeiro, *Ruta Remake*, un proxecto das artistas lituanas Nomenda & Gediminas Urbonas³, comeza en 2002 no ronsel dunha outra intervención, *Transaction*, que tiña analizado a noción de “víctima” a respecto do rol da muller no cinema e na cultura tradicional lituanas. Unha das participantes, a musicóloga Ruta Gostautienne, propón como unha das múltiples interpretacións do concepto de vítima a “ausencia da voz feminina”. E desta interpretación sae *Ruta Remake* que vai tentar facer da carencia virtude, coa voz como *corpus* – ton, timbre, entoación, ritmo... – precisamente na súa relación co corpo.

A explicación que acompaña esta proposta intelectual e socio-artística dinos que o proxecto componse, para alén de de pezas de arquivo, de entrevistas a mulleres lituanas que traballan coa voz en territorios diferentes: escritoras, lingüistas, musicólogas, cantantes, activistas... para investigar a voz da muller e o papel que desempeña na “construción dun escenario de vítimas”.

Atrás, e como paisaxe que nos engule, o mito de Narciso e a ninfa Eco. Narciso mirase nas augas e prendase de si mesmo, do canon de beleza que el propio define, e a ninfa, dentro das augas, fica prendada da voz masculina. A partir dese momento xa non é quen nin de desenvolver nin, polo tanto, de recoñecer a súa propia voz. Por iso o eco soamente repite. Por iso as mulleres estamos condenadas a repetir – e non podemos nunca

3. Nomenda & Gediminas Urbonas, 2008, *Devices for action*, MACBA, Barcelona. Véxase <www.macba.cat>.

contradidir – o que di o barón. E así, desta xeito tan melancólico, a ninfa Eco non poderá dicir nada sobre si mesma.

Pero, de maneira enigmática, iso que se llama resistencia lábrase con determinadas prácticas en torno e desde o feminino, como é resistencia o pracer de escoitar e a súa pasaxe cara outra existencia, mentres citan a Hélène Cixous a propósito da obra das mulleres e da proximidade do falado coa escrita.

SINAIS PARA RECOÑECER A LONGA ANDAINA

Así, e adentrándonos no audiovisual, segundo todas as pistas as prácticas artísticas do feminino pasan pola auto-referencia, pola reprodución do *self*, e adoito escollen a modalidade do real, do documental. Ou así se desprende da afirmación de Vivian Sobchack a propósito do cinema de non ficción feito por mulleres: “Documentary is less a thing than an experience” (o documental non é tanto unha obra coma unha experiencia). Por iso non é casual a existencia de tratados seminais sobre a auto-conciencia, por exemplo a proposta de Julia Lesage en “Women’s Fragmented Consciousness in Feminist Experimental Art biographical Video”, onde se nos entrega un repertorio de figuras de estilo que sempre convido a localizar. Figuras que nos re-envían a esta conclusión⁴:

For these videomakers, to show and edit an autobiographical work entails their conceptually reformulating relations between women’s mind, body, emotions, and history –especially family history (...) They pursue an epistemological investigation of what kinds of relations might constitute the self, using as a laboratory their own consciousness’

Figuras que agora resumo naquelas que terman da confrontación da voz co documento: a ironía e a retransmisión en relación con fotos, diarios, cartas, metraxa atopado, imaxes publicadas, arquivos, relatos oficiais... e dende unha actitude de exploración do cotián, da vida de a diario no que se etiquetou como “homevideomaking” para ir cara a fabulación como modo de xerar formas de pensamento nos “autobiographical fiction” canda nos chamados “conceptual films”. Ate que, ao luír cos dedos o universo dixital, as mulleres fanse cun arquivo de seu e adoptan a tecnoloxía

4. Véxase Permui, Uqui e Ruído, Marís (eds.) 2005, *Corpos de Producción*, CGAC, Santiago de Compostela.

de proximidade como modo da escrita e como angueira, unha posición espléndidamente encarnada na autora que consegue eliminar a distanza entre argumento e filme, en Agnès Varda.

1997: Primera Internacional Cyberfeminista (*Documenta* de Kassel) organizada por OBN (Old Boys Network). Por alí andaba Donna Haraway – que espeta aquela frase que devén consigna: “todas somos cyborg” –, por alí andaba Sadie Plant canda as indecentes VNS Matriz, e que nos resultan de grande utilidade á hora de prantexarmos unha xeneraloxía das linguaxes que a tecnoloxía trouxo para a arte de xénero e para podermos constatar que aquela sigue marcada polo corpo como grande contedor da opción sexual, da étnia, da idade, da clase social, da cultura, da fala, do artificio expresivo e comunicativo.

2007: Ana Martínez Collado, Rosa Martínez, Virginia Vilaplana... dende o Espai d'Art Contemporani de Castelló, ESCAC, en “Feminismos en el escenario electrónico”, fálannos da arte como territorio expandido e fannos entender este adxectivo como o deber de intervención e de inclusión, de dar entrada non soamente a novas fórmulas, a outros materiais e propostas, senón a un segmento estrañado, marxinalizado da creación, para activar a fasquía solidaria na arte, o seu potencial colaborativo e compartido. E en facéndoo, unha palabra anterga retorna a todos os ambientes, a utopía: utopía como actitude, como asociación, interacción, investigación, como diversidade, como comunicación transversal... ancheando o vocabulario e orientándoo cara novas lecturas que no noso contexto nos sitúa, outra volta, no un e no múltiplo como solución, o subxectivo no obxectivo, na tecnoloxía como ferramenta identitaria e intercultural, e que nos leva cara a un recén e interesante texto do prof. Martín Barbero en MATRIZes⁵:

A convergência digital introduz nas políticas culturais uma profunda renovação do modelo de comunicabilidade, pois do unidirecional, linear e autoritário paradigmam da *transmissão de informação*, passamos ao modelo da *rede*, isto é, ao da *conectividade* e da *interação* que transforma o modo mecânico da comunicação a distância pelo modo eletrônico de *interface de proximidade*. Novo paradigma traduzido em uma política que privilegia a sinergia entre muitos projetos pequenos acima da complicada estrutura dos grandes e pesados aparatos tanto na tecnologia como na gestão.

5. Martín-Barbero, Jesús. “Diversidade em convergência”, *MATRIZes*, 2, 2014, São Paulo-Brasil, p.15-33.

Proxectos pequenos, dende una serie de prácticas recoñecíbeis e analizábeis, o que o feminismo contemporáneo desenvolve nas cosmogonías da cibercultura lévannos cara a prácticas que no noso universo próximo se trasforman en plataformas de investigación visual como *Subtramas*⁶, visando a construción de imaxinarios críticos, con conceptos-chave como bio-política, *do it together*, subxectivación... e ate formar o seu “abecedario anagramático”, con extensións a Facebook ou YouTube e ligames a outras plataformas e páxinas de Institucións artísticas. A devandita cineasta, escritora e docente Virginia Villaplana sintetizao así:

En oposición al efecto de realidad y verdad que a menudo utiliza el régimen documental como mecanismo de control biopolítico sobre las formas y prácticas sociales, *Subtramas* pone de relieve las experiencias que han redefinido las fronteras entre la ficción, el ensayo y el documental⁷

Das redes físicas – festivais, editoras, lugares de encontro – ate as dixitais; da necesidade de observar a pertinencia das teorías e confrontalas coa recepción das obras; das mencionadas taxonomías aproximativas que Julia Lesange elabora á volta da idea de conciencia fragmentada e práctica artística no cine de mulleres, a interiorización de que ti fas unha obra para outra persoa na que te inclúes, que ti vas facendo unha película que te vai facendo, explicando, modulando; esta concepción transformativa – que Brecha Ettinger aprofunda⁸ – non podía se non encontrarse como peixe na auga ao conxugar as tecnoloxías do “eu filmo”, o sistema de relacións (mentais, emocionais, corporais, históricas...) que constitúen ese eu, co modo novo de facer viaxar e intercambiar imaxes, de establecer filiacións, de naturalizar o cinema sen cámara –con repositorios iconográficos-, de transcodificar, automatizar, disolver, materializar... cuxo resultado se diseña a través de plataformas que veñen de vello (WomenMakesMovies) ou que son consecuencia directa do novo (Feministfrequency).

Para concluír, situámonos no común, no título da nosa fala e recollemos ideas que iremos tamén facer públicas na revista TELOS⁹; achegámonos

6. Véase <<http://subtramas.museoreinasofia.es/es/anagrama>>.

7. Intervención en el Foro Internacional “Cinema de Pequenas Nacións, Alfabetización Filmica e Novas Audiencias” (Proyecto “Cara o Espazo Dixital Europeo”, Plan Nacional de I+D+i (CSO 2012-35784), Santiago de Compostela, 23-24 de outubro de 2014.

8. Ettinger, Bracha, *Regards et espace-de-bord matrixiels*, 1999, La lettre volée, Bruxelles.

9. Ledo Andión, Margarita, “Cine documental, cibercultura, tecnoloxías de proximidad”,

ao ensaio documental, á voz autoral que, sobre unha imaxe de mares en movemento, diríxese a nós, espectadoras e espectadores, e danos noticia de alguén que non é, desa personaxe común que se move nas beiras e que xuridicamente non existe. O plano é un fóra de campo, non mostra, non é un plano indicial, é, pola contra, un plano posuidor dun “realismo ontolóxico” que o fai verdadeiro: estamos en presenza do lugar -material e simbólico- onde as migracións do novo século se debaten. A cineasta, escritora e investigadora Ursula Biemann desenvolveu varios proxectos de fronteira e de trata, que adoita definir como un discurso en torno ao traballo migrante: entre España e Marrocos; entre México e USA, do Leste cara ao Oeste... Mobilidade, tecnoloxía e xénero son as súas marcas, non soamente polo dispositivo dixital que lle permite a máxima performatividade senón pola consciencia da conexión.

A forza (militarización do espazo/Patriarcado), a vixilancia e a fragmentación do corpo como arquivo, como peza a controlar; a pobreza, a crueldade da terra, o abandono, a sexualización canda o desprazamento de mulleres. A trata entre fronteiras – de Ciudad Juárez a Melilla – e a posición dunha autora que non asume o feminismo con categorías universais senón locais, que analiza o movemento global e transnacional de masas humanas e das mulleres seguindo a ruta de outras mercancías.

Todo comeza en *Performing de Border*, 1999, en Ciudad Juárez, coa maquiladora; todo pasa en torno a un enclave onde as mulleres son ensambladoras e nunha zona de desaparicións, de feminicidio na que, como noutras zonas, eses corpos son un número, un catálogo sen datos. E esa frase dunha participante no traballo de Ursula: vendes tu vida, vendes tu tiempo...

Filmado con rapazas de 16 a 23 anos, coas maquiladoras de Ciudad Juárez, unha personaxe robotizada a nivel de proceso produtivo, un componente pasivo do acordo Goberno/Multinacionais, *using time off from the maquila to earn extra Money by prostituting themselves*, recolle na súa crítica Berelowitz, culminaría un itinerario que conduz a activar outra maneira de entender tanto o proxecto de investigación colaborativo *World of Matter*¹⁰, en torno aos recursos naturais e a unha *open plataforma*, coma o grupo que, dende a teoría da cultura, o desenvolve: editores multimedia,

TELOS, 100, 2015, p.81-83.

10. Ursula Biemann, *A World of Matter and Mobility*, <www.geobodies.org>.

artistas, *autonomus media practitioners*, arquitectos, fotoperiodistas...para propiciar, precisamente a través da súa interconexión, distintas lecturas dos diversos materiais.

Rather than full-length videos, all media are edited into a multiplicity of documents and video clips that are configured into clusters and interlinked in a manner to render visible new potential relations between seemingly distinct events, forces, and locations. The idea is that by connecting a visual document about illicit gold mining in the Amazon basin with a video file of the Nigerian oil delta states or Egyptian land use politics, a variety of possible readings about global flows and histories between these sites can be activated.

Xurde, así, alguén diferente do usuario convencional de redes, alguén que recupera, re-significa e pon de novo a circular, non de maneira aleatoria senón dende un compromiso compartido que, neste caso, fala de ecoloxía e, coa súa orixe ben localizada, de discursos públicos descentralizados. É o paso que anticipa, acompasando a tecnoloxía, o ensaio documental feminista.

CODA

“Your body is a battleground” (o teu corpo é un campo de batalla), dende aquela consigna expandida da artista conceptual feminista norteamericana Bárbara Kruger, cada vez que escoitamos a palabra *corpo*, outrora tan oculta, sabemos que nela se entrelazan xénero e política de representación, sexismo e violencia, precariedade e dependencia; sabemos que nela se reactualiza, tal una maldición bíblica, unha das formas máis degradadas de relación humana: a trata.

Somos, ao mesmo tempo ca elas, esa perda total da querencia. Da beleza. Da dispoñibilidade amorosa. Mulleres que sobreviven na representación desa outra que nin son, nin tiveron posibilidade algunha de o ser. Débeda, esta, máis alá da historia. Ferida difícil, moi difícil de corcoser. Mulleres sen dereitos no porto de orixe e no de chegada; mulleres sen papeis, en tránsito continuo, re-encarnadas nas marxes das vías públicas, das fronteiras, dos empregos clandestinos, do traballo portas adentro, das domésticas. Mulleres sen dereitos e sen tempo nin lugar para saberse con dereito a teren dereitos.

Mulleres lonxe de aquelas outras mulleres, das costureiras que, no medio e medio do século dezanove, uníanse á desobediencia de curtidores, impresores, xastres... para ser protagonistas da conquista da noite para elas. Recolleuno para nos todas Jacques Rancière en *La nuit des prolétaires* a través de vestixios diversos, a través dos seus periódicos, das súas follas voandeiras, dos seus poemas, da súa actitude emancipada. Non, non se trataba de rebelarse contra os salarios da fame, contra a explotación sen par. Rebelábanse, como nos explica o filósofo comunista, contra a dor do tempo roubado, contra a perda literal da vida, contra o traballo sen fin e ese sono que só lles serve para recuperar forzas. Por iso deciden darlle o volta á palabra sono e soñar, adentrarse na noite, agruparse, gozar.

Mais si o ronsel luminoso das *goguette*, de eses espazos colectivos nos que se reuniron para beber e para cantar as letras que as e os traballadores inventaban e adaptaban a melodías coñecidas; si ese ronsel esvaeu so prohibición napoleónica en 1851, a praza pública seguiu animándose con estrelas fugaces e con accións que deixaron a súa pegada en espiral para que a historia puidese avanzar. Por iso, a pesar de retrocesos a base de vergallo, de complicidade sen consentimento co poder patriarcal, do retorno á submisión nas tarefas do fogar, á reprodución non consentida, non querida; a pesares de (auto) condenármonos a transmitir a súa xerarquía, os seus valores, a división de roles como natural, as mulleres saben que o seu corpo é, quizais, a súa única e vulnerábel posesión. E como tal acada un lugar de seu nas propostas culturais, coa rede como novo habitáculo común.

BIBLIOGRAFÍA

- BAUMANN, Ursula. "A World of Matter and Mobility" in www.geobodies.org.
- ETTINGER, Bracha. *Regards et espace-de-bord matrixiels* (1999) Bruxelles: La lettre volée.
- LEDO ANDIÓN, Margarita. "Cine documental, cibercultura, tecnoloxías de proximidad", *TELOS*, 100, 2015, p.81-83.
- MARTÍN-BARBERO, Jesús. "Diversidade em convergência", *MATRIZES*, 2, 2014, São Paulo-Brasil, p.15-33.
- MONDZAIN, Marie-Jose. "Pour l'image, présomption d'innocence" in *Images documentaires*, 35/36, 1999.

- NOMEDA & GEDIMINAS URBONAS. *Devices for action* (2008) Barcelona: MACBA.
- PERMUI, Uqui e Ruído, Marís (eds.) *Corpos de Producción* (2005) Santiago de Compostela: CGAC.
- RANCIÈRE, Jaques *La nuit des prolétaires-Archives du rêve ouvrier* (2005) Paris: Fayard.
- VV.AA *A voz e a palabra. Coloquio sobre a batalla dos xéneros* (2005) Santiago de Compostela: CGAC.
- ZURIAN, Francisco A.(Ed.) *Imagen, cuerpo y sexualidad. Representaciones del cuerpo en la cultura audiovisual contemporánea* (2014) Madrid: Ocho y Medio.